

Mongoolse Mamlukken, feministen in het ‘islamdebat’ en religieuze diversiteit

Joas Wagemakers

Deze rubriek concentreert zich op vergevorderde of recent afgeronde proefschriften in Nederland en Vlaanderen. Promovendi of recent gepromoveerden vertellen in kort bestek over hun onderzoek aan de hand van een vraag die *Zem-Zem* hen heeft gesteld. In dit nummer lezen we over het werk van Josephine van den Bent, Nella van den Brandt en Pooyan Tamimi Arab.

Een vijfde colonne? Mongoolse Mamlukken in Egypte en Syrië

Josephine van den Bent studeerde Arabisch en geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, waaraan ze nu promoveert. Haar promotieonderzoek gaat over beeldvorming over de Mongolen in de Mamlukse periode. Sinds 1 januari is ze hoofdredacteur van *ZemZem*. Daarnaast is ze lid van het bestuur van het Amsterdam Centre for Middle Eastern Studies.

De Mongolen en de Mamlukken stonden in de middeleeuwen tegenover elkaar als vijanden binnen het islamitische rijk. Er zijn echter ook Mongolen die in het Egyptische Mamlukkenleger hebben gediend. Welk licht werpt jouw onderzoek op hun onderlinge verhoudingen en hoe werden deze Mongolen in het Mamlukkenleger anders behandeld dan de Mongoolse outsiders?

Josephine van den Bent: ‘De militaire elite van vrijgemaakte slaven die we tegenwoordig de Mamlukken noemen, heerste van 1250 tot 1517 over het gebied van Egypte tot en met Syrië en de Hijaz. De meesten van hen werden als jonge slaven aangekocht, bekeerd tot de islam, en kregen een militaire opleiding. Eenmaal volwassen werden ze vrijgemaakt en kon hun carrière beginnen. Die kon heel succesvol zijn: ook de sultans waren vaak ooit begonnen als militaire slaaf, *mamluk*.

Deze Mamlukken waren lange tijd in oorlog met de Ilkhanidische Mongolen, die heersten over het huidige Irak en Iran. De Mongolen stonden bekend als destructief en gewelddadig. De historicus Abu al-Fida (gest. 1331) beschreef een Afrikaans volk dat zich zeer agressief opstelt tegen omringende volkeren als “de Mongolen van Afrika”. Daarnaast beschrijven de Arabische bronnen de

De Baptistère de Saint-Louis. Bron: Wikimedia Commons

Mongolen vaak als ongelovigen, met nogal barbaarse trekken.

Mede vanwege de oorlog met de Mongolen hadden de Mamlukken een continue aanvoer van nieuwe militaire slaven nodig. Deze kwamen vrijwel allemaal uit gebieden ten noorden van het Mamlukkensultanaat.

Dat kwam door het aanbod, maar ook door de reputatie die deze volkeren genoten. In de islamitische wereld deelde men de aarde in volgens een aangepaste versie van de antieke Griekse klimaattheorie. Van noordelijke volkeren meende men dat de kou ervoor zorgde dat ze barbaars waren, maar hen ook tot zeer goede krijgers maakte. De meeste Mamlukken kwamen dus uit Centraal-Azië en hadden een Turkse etnische achtergrond. Er zaten echter ook jongens en mannen uit bijvoorbeeld de Kaukasus en Anatolië tussen. En er waren Mongoolse Mamlukken.

Deze Mongolen konden op verschillende manieren in het Mamlukkensultanaat terecht komen. In de eerste plaats was er natuurlijk de “gewone” slavenhandel, waarmee ze vanuit het Zwarte-Zeegebied in Syrië of Egypte terecht kwamen. Daarnaast maakten de Mamlukken in de veldslagen tegen de Ilkhaniden krijgsgevangenen. Van sommige Mamlukken blijkt uit de bronnen dat ze op die manier in het sultanaat belandden. Een van hen, Kitbugha (reg. 1294-1296), wist zelfs op te klimmen tot sultan. Ten slotte kwam er meermaals een groep Mongolen als vluchtelingen naar het sultanaat, de zogenaamde *wafdiyya*. Dit

Opvallend is dat hun uiterlijke kenmerken sterk uiteen lopen

De Baptistère de Saint-Louis (fragmenten). Bron: Wikimedia Commons

gebeurde met name tijdens de regering van de sultans Baybars (reg. 1260-1272) en Kitbugha. Deze Mongolen waren geen slaven, maar werden wel opgenomen in het leger en hun aanvoerders kregen (lage) rangen als *amirs* (leiders).

Het zat de Mongoolse Mamluk Kitbugha niet mee in zijn korte carrière als sultan. Naast een ernstige hongersnood in Syrië en Egypte had hij een legitimiteitsprobleem. Niet omdat hij Mongools was, maar omdat hij de kindsultan Al-Nasir Muhammad (gest. 1341) van de populaire Qalawunidische dynastie had afgezet. Bij het volk was hij dus weinig populair. Ook bij de Mamlukse *amirs* had hij dat probleem. Hier speelde zijn Mongoolse afkomst wel een rol: hij werd ervan beschuldigd dat hij een groep Oirat-Mongolen die naar Egypte was gevlucht voortrok. Maar het probleem was dus niet zijn afkomst op zich, maar de vriendjespolitiek die hij (inderdaad) bedreef.

Want ondanks zijn Mongoolse afkomst, gold Kitbugha voor de Mamlukken als insider, net als de andere Mamlukken van Mongoolse afkomst. De groep Oirat-Mongolen die hij voortrok, zijn de enige Mongolen in het Mamlukse leger die consequent een slechte pers krijgen in de bronnen en dat lijkt primair te maken te hebben met hun weigering om zich tot de islam te bekeren. We zien dus een etnisch gemengde militaire elite, met naast Turken, Circassiërs, en andere etniciteiten ook Mamlukken van Mongoolse afkomst.

Dit is heel mooi te zien op een beroemd metalen bekken uit deze periode, de Baptistère de Saint Louis. Behalve de naam van de maker, Muhammad ibn al-Zayn, weten we helaas weinig over de herkomst van dit kunstwerk. De afgelopen jaren hebben verschillende kunsthistorici betoogd dat dit spectaculair mooi uitgevoerde bekken voor de Europese markt gemaakt is en niet voor de Mamlukken zelf. In mijn proefschrift laat ik zien dat dat onwaarschijnlijk is: de beeldtaal die gebruikt wordt, is duidelijk gericht op een islamitisch, Mamluks publiek. Het belangrijkste argument daarvoor zijn de panelen, waarop we mannen zien met verschillende attributen die hun belangrijke functies binnen het

Josephine van den Bent. Foto: Eduard Lampe

Mamlukse sultanaat tonen. Opvallend is dat hun uiterlijke kenmerken sterk uiteenlopen. Een aantal mannen heeft bredere gezichten, smallere ogen en minder baardgroei dan de rest. Daarmee zien ze eruit als stereotiepe Mongolen, zoals we ze ook beschreven zien in sommige werken die de klimaattheorie gebruiken. Zo zien we dus dat Mongoolse Mamlukken, ondanks dat ze dezelfde etnische achtergrond hadden als de belangrijkste vijand van het Mamlukkensultanaat, binnen de Mamlukse elite gewoon als insiders golden.’

Het ‘islamdebat’ en feministische tegenstemmen in Vlaanderen

Nella van den Brandt studeerde culturele antropologie, Arabische taal en cultuur en genderstudies aan de Universiteit Utrecht. Ze promoveerde op 15 december 2014 bij Vergelijkende Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Gent op het proefschrift ‘Religion, Secularity and Feminism in a West-European Context: A Qualitative Study of Organisations and Activism in Flanders’. Momenteel werkt zij als postdoctoraal onderzoeker bij Filosofie en Religiewetenschappen aan de Universiteit Utrecht.

Het ‘islamdebat’ in Nederland wordt gedomineerd door schrijvers, columnisten en ‘opiniemakers’. Dit debat richt zich vaak op zaken als de (on)verenigbaarheid van de islam en democratie, de rol van geweld in de islam en andere hete hangijzers. Op welke manier komt het islamdebat in Vlaanderen naar voren in het werk van de feministische activisten naar wier discours je onderzoek hebt gedaan en welke rol speelt het publieke belang van religie in België daarin?

Nella van den Brandt: ‘Net zoals in Nederland wordt in Vlaanderen het “islamdebat” veelal gevoerd door journalisten, politici en opiniemakers, maar ook academici en middenveldsorganisaties mengen zich in het debat en doen dat vanuit verschillende overtuigingen en invalshoeken. Het viel mij al snel op dat heel wat actoren in het debat zichzelf verbinden aan feminisme. Mijn onderzoek richtte ik daarom op feministische activisten, vrouwenbewegingen en feministische stemmen in middenveldsorganisaties en de manier waarop zij op kritische

Poster uit de BOEH! campagne 'Hoofddoek? De Vrouw Beslist', waaraan 21 bekende Vlamingen meewerkten.

manier deelnamen aan het islamdebat, dan wel het bredere debat over religie en vrouwenemancipatie. Ik zag deze actoren als potentieel kritische “tegenstemmen” tegenover negatieve percepties op religie en islam. Als activisten, bewegingen en middenveld ging het deze actoren natuurlijk niet enkel om “stem verheffen” maar ook om het handelen hiernaar in beweging te zetten. De manier waarop feministische actoren denken, spreken en doen in relatie tot de thematiek van religie en vrouwenemancipatie heb ik daarom bekeken onder de noemer discours.

Ik onderzoek de discourses van een vijftal groepen en bekeek hoe die ingebed zijn in de identiteit en geschiedenissen van die groepen. Voor veel feministische actoren staan religie en gender bovendien niet los van andere

factoren die mede de identiteit, handelingsruimte en sociale positionering van vrouwen bepalen, zoals generatieverschillen tussen vrouwen, de verhoudingen tussen verschillende levensbeschouwingen (alsook die tussen etnisch-culturele groepen) en seksualiteit. Feministische actoren en hun activiteiten staan in de praktijk niet op zichzelf: ze bouwen vaak samenwerking uit met andere bewegingen en organisaties (uit de culturele sector, minderheidsorganisaties, holebi- en transgenderbewegingen, etc.) om zo elkaars expertise te versterken en krachten te bundelen.

De vijf casestudy's waren het feministische actieplatform Baas Over Eigen

Hoofd! (BOEH!); de vormingsorganisatie Motief; de vrouwenorganisatie Vrouwen Overleg Komitee (VOK, sinds 2016 Furia geheten); het kenniscentrum gender en etniciteit ella; en de vrouwenorganisatie Femma. Deze vijf groepen verschilden onderling qua grootte en historische en institutionele inbedding in Vlaanderen en ook wat betreft doelstellingen, focussen en werking. Ze hadden ook een aantal visies gemeen, wat maakte dat er heel wat werd samengewerkt. Het “islamdebat” kwam op verschillende manieren naar voren in het werk van deze feministische actoren.

Van BOEH!, VOK, Motief en ella kan gesteld worden dat ze expliciet onderdeel uitmaken van het islamdebat. Ze nemen zelf actief standpunten in en organiseren activiteiten die stereotypen over moslims/moslimvrouwen bevragen en/of de emancipatie van moslimvrouwen en –meisjes bevorderen. BOEH! is een divers actieplatform dat sinds 2007 vecht tegen hoofd-
doekverboden in bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt en onderwijs in Vlaanderen. BOEH! heeft op verschillende wijzen feministische actie gevoerd: door in gesprek te gaan met politici en journalisten, opiniestukken te schrijven, debatten te organiseren en zelfs een rechtszaak te starten.

Nella van den Brandt

VOK/Furia en ella zijn zogenaamde VZW's (Vereniging Zonder Winstoogmerk) en daarmee onafhankelijke middenveldorganisaties. VZW's ontvangen structurele subsidie vanuit de Vlaamse overheid, waarmee de aanstelling van enkele vaste medewerkers wordt betaald. Verder draaien VZW's veel op projectmatige subsidies en op de inzet van vrijwilligers. VOK/Furia is sinds 1972 een pluralistische feministische organisatie die zich inzet voor velerlei sociaaleconomische, politieke en culturele thema's. Haar deelname in het islamdebat is gebaseerd op haar antiracistisch engagement en het willen bijdragen aan het ontmantelen van schadelijke beeldvorming en stereotypen. VOK/Furia organiseert jaarlijks de nationale Vrouwendag in steeds een andere Vlaamse stad, waarbij het samen-

werkt met een lokaal platform voor het samenstellen van de activiteiten en het beleidseisenpakket. Lokale organisaties van vrouwen van religieuze en etnisch-culturele minderheden maken altijd deel uit van het platform. Ook doet VOK/Furia veel aan opiniëring en het organiseren van lezingen en debatten, waarbij racisme, discriminatie en islamofobie onderdeel zijn van de kritische reflecties.

BOEH! vecht tegen hoofddoekverboden

Ella is een kenniscentrum dat studiedagen en workshops verzorgt. Het komt voor uit het vroegere (vanaf het jaar 2000) “Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen”. Ook ella bevecht schadelijke stereotypen en zet zich specifiek in voor de emancipatie van vrouwen en meisjes van etnisch-culturele minderheden. Ook voor ella betekent dit dat ze zich laat horen wanneer moslimmeisjes en -vrouwen worden gediscrimineerd. Ze heeft bovendien intens samengewerkt met Merhaba, een organisatie voor LGBTQI's van etnisch-culturele minderheden. Samen creëerden zij (methodieken voor) gesprekken over homo's, lesbiennes en biseksuelen, het behoren tot een etnisch-culturele minderheid, en religieuze overtuigingen, waaronder de islam. Motief is ook een kleine VZW en zet sinds 2003 specifiek in op het opzetten van vorming en leerhuizen over religie, levensbeschouwing en samenleving. Motief laat zich inspireren door levensbeschouwingen, bevrijdingstheologie, feministisch gedachtegoed en antiracisme. Zo organiseerde het in 2014 een studiedag over islam, bevrijdingstheologie en “radicalisering”, getiteld *Verzet is Halal*.

Femina is een wat ander verhaal dan de vier voorgaande casestudy's. Femina heette voorheen de Kristelijke Arbeiders Vrouwen (KAV) en is al sinds de jaren dertig onderdeel van het grote Vlaamse katholieke middenveld, dat weer deel is van de katholieke zuil. Femina nam minder expliciet deel aan publieke debatten over seksisme, racisme en islamofobie. Wel ontdekte ik tijdens het onderzoek dat de naamsverandering van KAV naar Femina uit 2012 binnen de christelijke vrouwenbeweging zelf nogal wat reacties opriep. Ik analyseerde die interne discussie en kwam tot de conclusie dat het afstand nemen van een expliciet katholieke of christelijke identiteit angst opriep onder Femina-leden over de mogelijke komst van “anderen”, in dit geval islam en moslimvrouwen.'

Het doel van de vrijheid is niet culturele integratie

Pooyan Tamimi Arab studeerde kunstgeschiedenis, filosofie en culturele antropologie en is werkzaam als universitair docent religiewetenschappen in Utrecht. In 2015 promoveerde hij op het proefschrift 'Amplifying Islam: Pluralism, Secularism and Religious Sounds in the Netherlands'. Zijn boek *Amplifying Islam in the European Soundscape*, dat op dit proefschrift is gebaseerd, is vanaf augustus 2018 verkrijgbaar als paperback en gratis te downloaden op de webpagina van Bloomsbury.

Eerste gebedsoproep in de Westermoskee in Amsterdam, vrijdag 1-4-2016. Foto: Yusuf Burlage

Er is in Nederland nogal eens protest geweest tegen de komst van een bepaalde moskee. Hieraan liggen diverse redenen ten grondslag, maar één ervan is wellicht dat men niet gesteld is op het geluid van de oproep tot het gebed. SGP-lijsttrekker Kees van der Staaij kaartte dit enige tijd geleden bijvoorbeeld nog aan als iets dat hij als problematisch beschouwde. Toch raakt het thema van de islamitische gebedsoproep in Nederland aan allerlei grotere thema's die op veel meer mensen slaan dan alleen op moslims. Wat zegt de discussie over de islamitische oproep tot het gebed eigenlijk over vrijheid en religieuze diversiteit in Nederland?

Pooyan Tamimi Arab: 'Mijn promotieonderzoek naar fysieke ruimte voor de islam in Nederland begon in 2011, net nadat de Essalam Moskee van Rotterdam opende en zowel door moslims als anderen onjuist werd beschreven als "grootste moskee van Europa". Om eerdere onderzoeken over moskeeconstructie aan te vullen, besloot ik me te richten op discussies over het versterken van de *adhan* (Turks: *ezan*), de islamitische oproep tot gebed. Aanvankelijk twijfelde ik of een studie naar de *adhan* wel zinvol was; het leek een marginaal verschijnsel in een grotendeels seculiere samenleving.

Het zelf meemaken van de weerstand tegen de *adhan*, middels deelname aan en observatie van gesprekken tussen voor- en tegenstanders van een hoorbare moskee, opende echter mijn ogen en oren. De *adhan* bleek geschikt om de voor-

oordelen over land- en “geluidschappen” en daarmee vooroordelen over cultuur, religie, identiteit en de scheiding van kerk en staat te onderzoeken.

Wie zich in deze materie verdiept komt al snel in aanraking met de Grondwet, die uiteenlopende religieuze manifestaties in het publieke domein mogelijk maakt, zoals de constructie van diverse religieuze gebouwen, hindoetempels in Den Helder en Almere, sjjiitische processies in Den Haag, de vrije keuze om religieuze kleding- en voedselvoorschriften te volgen én dus ook om oproepen tot gebed te versterken met luidsprekers.

Religieuze diversiteit is ook het resultaat van de vrijheid

In *Amplifying Islam in the European Soundscape* beschrijf ik de culturele vooroordelen jegens de *adhan*, maar ook hoe de overheid de versterking faciliteert juist wanneer een *adhan*-aankondiging van een moskee weerstand oproept, omdat het niet zou passen bij de Nederlandse cultuur, religieuze achtergrond of in een grotendeels ontkerkelijkte samenleving.

Met andere woorden: burgerschap, dat wil zeggen onze politieke identiteit onafhankelijk van cultuur en godsdienst, wordt dikwijls gerealiseerd als materiële of zintuiglijke religie. Voor de moslims die aandrongen op de *adhan*, betekende het geluid een voltooiing van de moskee en bevestigde het hun plaats in het land als gelijke burgers. Dat betekent dat de Staat, die via wetten en beleid religieuze aanwezigheid reguleert, het concept religie niet reduceert tot de innerlijke wereld van gelovigen of tot een privéaangelegenheid in de zin dat de moskee niet hoorbaar zou moeten zijn. Daarom verbaast het niet dat waarnemend burgemeester Jozias van Aartsen in 2018 stelde dat de Westermoskee in Amsterdam het recht heeft hoorbaar te zijn, net zoals andere moskeeën en kerken in Nederland.

Aangezien de helft van de Nederlandse moskeeën eigendom is van Turkse organisaties, is de wens om de *adhan* te versterken vaak te relateren aan de positie van Turkse Nederlanders. Het Turkse nationalisme van deze groep gaat samen met de positie van moskeegangers als Nederlandse burgers en de stelling dat de *adhan* nostalgische emoties voor een jeugd in Turkije op kan roepen. Al tijdens mijn promotieonderzoek werd ik hiermee geconfronteerd, toen ik de Gezipark-protesten meemaakte in Istanbul en met eigen ogen zag hoe vreedzame demonstranten met traangas verdreven werden. Sindsdien is de spanning tussen seculariteit en religie in Turkije opnieuw toegenomen, waardoor de betekenis van een oproep tot gebed ook in Nederland moeilijk anders dan transnationaal geïnterpreteerd kan worden.

Dit bracht mij tot een moeilijke politiek-filosofische afweging, waarvoor de antropologie op zichzelf niet toereikend is. Het intolerante Turkse nationalisme

Pooyan Tamimi Arab

daagde mij uit om voorbij begrijpelijke verlangens naar interreligieus begrip en fijn samenleven te denken. Kort samengevat interpreteerde ik het doel van de gelijke vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, in de eerste plaats, niet als het bevorderen van de sociale cohesie of het cultureel vormgeven van de natie. Het is zo gezien niet verwonderlijk dat er geen rechtszaak is geweest tegen een moskee die de *adhan* versterkt, omdat moskeeën dit doorgaans op een relatief bescheiden wijze doen. Het recht van anderen om met rust gelaten te worden door religieuze geluiden betekent wel dat er meestal in overleg gezocht wordt naar een compromis, maar nooit zodanig dat er niets meer te horen is.

Aan deze conclusie is het idee verbonden dat religieuze diversiteit, ook als openbare manifestatie, niet slechts een overblijfsel is, iets merkwaardigs uit een religieuzer verleden in een verder seculiere samenleving met een christelijke achtergrond. Religieuze diversiteit is ook het resultaat van de vrijheid en dus van een moderne, liberaal-democratische staatsordening. Wie treurt om de aanwezigheid van diverse religieuze gemeenschappen en individuele personen betreurt dus, zoals John Rawls dat heeft geschreven, de vrijheid zelf. Religieuze diversiteit is, nu en in de toekomst, een wezenlijk kenmerk van vrije samenlevingen.'

Joas Wagemakers is redacteur van *ZemZem*.